

**XIX ASR OXIRI - XX ASR BO'SHLARIDA QORAQALPOG'ISTONDA
LEPRA KASALLIGI: TARQALI'SH TARIXI VA UNGA QARSHI KURASH**

<https://doi.org/10.70728/a.series.v08.i03.177>

Кунгратбаев А.А.

Бердоқ номидаги Қорақалпоқ Давлат Университети, Нукус шаҳри

Аннотация. Мазкур мақола XIX аср охири – XX аср бошларида Қорақалпоғистон худудида мохов (лепра) касаллигининг тарқалиши тарихи ва унга қарши олиб борилган кураш масалаларини ўрганади. Тадқиқотда ҳудудда лепранинг илк белгилари қачон қайд этилгани, касалликнинг тарқалиш сабаблари, унга қарши чораларнинг кўрилиши ва бу жараёнда кимларнинг иштирок этгани каби муҳим саволларга жавоб изланади.

Мақолада илмий адабиётлар ва ўша даврдаги тиббий статистика маълумотлари таҳлил қилинади. Қорақалпоғистонда лепра касаллигининг тарқалишига ижтимоий-иқтисодий омиллар, аҳолининг санитария-гигиена шароитлари ва тиббий хизматларнинг етишмаслиги каби омиллар таъсир кўрсатганлиги аниқланади.

Калит сўзлар: Лепра, мохов, Қорақалпоғистон, тиббиёт тарихи, санитария, XX аср, даволаш усуллари, жамоат саломатлиги.

Аннотация. В данной статье рассматривается история распространения лепры (проказы) на территории Каракалпакстана в конце XIX - начале XX веков и вопросы борьбы с ней. В исследовании ищутся ответы на такие важные вопросы, как когда были зарегистрированы первые признаки лепры в регионе, причины распространения заболевания, принятые меры борьбы с ним и кто участвовал в этом процессе.

В статье анализируются научная литература и данные медицинской статистики того периода. Установлено, что на распространение лепры в Каракалпакстане повлияли такие факторы, как социально-экономические условия, санитарно-гигиеническая обстановка среди населения и нехватка медицинских услуг.

Ключевые слова: Лепра, проказа, Каракалпакстан, история медицины, санитария, XX век, методы лечения, общественное здравоохранение.

Abstract. This article examines the history of the spread of leprosy in the territory of Karakalpakstan in the late 19th and early 20th centuries and the issues of combating it. The study seeks answers to such important questions as when the first signs of leprosy were recorded in the region, the reasons for the spread of the disease, the measures taken to combat it, and who was involved in this process.

The article analyzes scientific literature and medical statistical data from that period. It was established that the spread of leprosy in Karakalpakstan was influenced by such factors as

socio-economic conditions, sanitary and hygienic conditions among the population, and the lack of medical services.

Keywords: Leprosy, leprosy, Karakalpakstan, history of medicine, sanitation, 20th century, treatment methods, public health.

КИРИШ. Лепра (мохов) касаллиги инсоният тарихи давомида турли минтақаларда тарқалган ва кўплаб инсонларнинг ҳаётига жиддий таъсир кўрсатган хасталиқдир. Гарчи бугунги кунда касалликни даволаш имкониятлари мавжуд бўлса-да, унинг тарихий тарқалиш сабаблари ва оқибатларини ўрганиш замонавий тиббиёт учун муҳим аҳамиятга эга. Ушбу мақола XIX аср охири - XX аср бошларида Қорақалпоғистон ҳудудида лепра касаллигининг тарқалиш тарихига бағишланади. Мазкур даврда минтақада ижтимоий-иқтисодий шароитлар, тиббий хизматларнинг етишмаслиги ва аҳолининг санитария-гигиена саводхонлигининг пастлиги касаллик тарқалишига замин яратган. Тадқиқотда маҳаллий архивларда сақланаётган тиббий ҳужжатлар ва ўша давр матбуотидан олинган маълумотлар таҳлил қилинди.

Мақоланинг мақсади - XIX аср охири - XX аср бошларида Қорақалпоғистонда лепра касаллигининг тарқалиш сабаблари ва оқибатларини тарихий манбалар асосида ўрганиш. Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар белгиланди: минтақада лепра касаллигининг тарқалиш динамикасини аниқлаш, касалликнинг тарқалишига таъсир кўрсатган ижтимоий-иқтисодий омилларни таҳлил қилиш, лепрага қарши кураш бўйича олиб борилган чора-тадбирларни баҳолаш ва касалликнинг минтақа аҳолиси ҳаётига таъсирини ўрганиш. Мақола кириш, учта асосий қисм ва хулосадан иборат. Биринчи қисмда касалликнинг тарқалиш сабаблари, иккинчи қисмда унга қарши кураш тадбирлари, учинчи қисмда эса касалликнинг ижтимоий оқибатлари кўриб чиқилади.

Асосий қисм. Мохов *Mycobacterium leprae* бацилласи келтириб чиқарадиган ва асосан, тери, периферик нервлар, юқори нафас йўллари ва кўзлар шиллиқ пардасини зарарлайдиган сурункали касаллик ҳисобланади. Мохов бурун ва оғиздан чиқадиган томчилар орқали ва даволанмаётган касалланган одамлар билан тез-тез мулоқотда бўлиш орқали юқади. Мохов касаллигининг ўчоғи Жануби-Шарқий Осиё ва Марказий Африка ҳисобланади ва айнан шу ерлардан бутун дунёга тарқалган[1].

Лепра, ёки мохов касаллиги, узок давом этувчи инфекцион касаллик бўлиб, асосан тери, периферик нервлар, юқори нафас йўллари, кўзлар ва мойларни зарарлайди. Касаллик *Mycobacterium leprae* бактерияси томонидан қўзғатилади ва узок муддат давомида даволанмасдан қолдирилса, ногиронликка олиб келиши мумкин.

Касалликнинг тарқалиши: Лепранинг Қорақалпоғистондаги расмий маълумотларда илк қайд этилган ҳолатлари XIX асрнинг охирларига тўғри келади. Бу даврда минтақа Россия империяси таркибига кирган бўлиб, турмуш даражасининг пастлиги, тоза ичимлик сувининг етишмаслиги ва антисанитария ҳолатлари касаллик тарқалишига катта таъсир кўрсатган. Аҳолининг аксарияти паст турмуш даражаси сабабли, тиббий хизматлардан фойдаланиш имконияти чекланган эди.

Мохов касаллиги бу ҳудудда эндемик бўлиб, асосан Амударё дельтасида истиқомат қилувчи қорақалпоқ аҳолиси орасида кенг тарқалган. Илгари таъкидланганидек, Чимбой участкасидаги беморлар амбулатория шифохоналарига фақат қулай вазият туғилгандагина, камдан-кам ҳолатларда ташриф буюришади[2, 87].

Бунинг сабаби, бир томондан, ҳудуддаги тиббий хизматларнинг етарли эмаслиги бўлса, иккинчи томондан, аҳолининг саломатликка етарли эътибор бермаслигидир. Кўп ҳолларда беморлар касаллик аломатлари кучайиб кетганидан кейингина мурожаат қилишади, бу эса даволаш жараёнини қийинлаштиради ва узоқ муддатга чўзилишига олиб келади.

XIX аср охири – XX аср бошларида Қорақалпоғистонда лепра касаллигининг тарқалиши ва унга қарши кураш тарихи, минтақа аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий шароити билан чамбарчас боғлиқ бўлган мураккаб ва кўп қиррали муаммодир. Ушбу даврда Қорақалпоғистон ҳудудида санитария-гигиена ҳолатининг пастлиги, тиббий хизмат кўрсатишнинг етарли эмаслиги каби омиллар касалликнинг кенг тарқалишига замин яратган.

А.Е. Россикова “Амударё бўйлаб Петро-Александровскдан Нукусгача” сафарномасида қорақалпоқлар орасида мохов касаллиги бошқа элатларга қараганда кенг тарқалганини қайд этган[3].

Ўша ҳудудда яшовчиларнинг фикрича, балиқ истеъмол қилиш маховнинг келиб чиқишига асосий сабабчи бўлади.

Бу фикрни Авдакушин ҳам эътибордан четда қолдирмайди: “Қорақалпоқлар орасида мохов касаллигининг барча турлари кенг тарқалган. Амударё дельтаси аҳолисида маховнинг пайдо бўлиши намлик кўплиги ва балиқ маҳсулотлари истеъмоли билан боғлиқлиги ҳақидаги саволга ҳозирча аниқ жавоб йўқ. Умуман олганда, қорақалпоқ овуллариининг аксарияти дарё ва катта ариқларнинг тармоқлари бўйлаб, сув босадиган пастқам ва ботқоқли жойларда жойлашгани учун, аҳоли орасида безгак ва турли хил шамоллаш касалликлари кенг тарқалган. Бу, албатта, уларнинг балиқчилик касби билан ҳам боғлиқ” [2,15].

Лепрага чалинган беморлар жамиятдан ажратиб қўйилган ва махсус ажратилган жойларда яшашга мажбур қилинган. Уларнинг ҳаёти оғир шароитларда кечган, тиббий ёрдам ва дори-дармон билан таъминланиш даражаси жуда паст бўлган. Кўп ҳолларда, беморлар оилалари томонидан ҳам ташлаб кетилган, бу эса уларнинг руҳий ҳолатига салбий таъсир этган.

М. Турымбетова ўзининг “Халқ медицинаси: тарихи, даволаш ва олдини олиш усуллари” асарида касаллик тарқалишига йўл қўймасликка эришишнинг ягона йўли, уни жамиятдан изоляция қилиш эканлигини таъкидлайди: “Лепра касаллигининг аҳоли орасида кенг тарқалиб кетмаслиги учун, ушбу касалликка чалинган одамлар соғ одамлардан ажратиб олиниб, дарҳол беморларга мўлжалланган қишлоқларга жўнатилган. Айрим жойларда мохов касалига дучор бўлган одамларга устига узун кийим кийиб, оёқ-қўллариини очиш, юз-кўзини кўрсатиш тақиқланган. Бундай одамларга кичкина кўнғироқ тақилган, бошига ниқоб кийиб юриш тавсия этилган”[9,

52]. Муаллифнинг фикрича, бундай ёндашув қадимги даврларда касалликларга қарши курашнинг асосий усули ҳисобланган. Касалликнинг тарқалишини тўхтатиш учун, уни юқтирган шахсларни жамиятдан ажратиб қўйиш, касалликнинг соғлом аҳолига ўтишининг олдини олишнинг ягона йўли деб қаралган.

Бу ҳақида Авдакушин ҳам маълумотлар беради: “Маҳаллий аҳоли мохов касаллигини “маҳао” деб атайдди ва унинг турларини унча аниқ бўлмаса-да, фарқлайди. Масалан, теридаги ҳар қандай пигмент йўқолишини маҳаллий аҳоли мохов деб ҳисоблайди, шу сабабли вителиго касаллиги билан оғриган одамни ҳам мохов деб ўйлаб, ачинарли хатоларга йўл қўяди. Бу хатолар шунинг учун ачинарлики, мохов беморлари жамиятда ниҳоятда оғир аҳволга тушиб қолади: уларга ҳатто узоқдан қараш ҳам қатъиян тақиқланганлиги сабабли, соғлом одамлар орасида бўлишлари мумкин эмас. Маҳаллий аҳоли терисида оқ доғлари бор барча одамларни “пес” деб атайдди, бу беозор касалликни моховнинг доғли тури билан тенглаштиради ва бундай одамларни жамиятдан четлатилган деб ҳисоблайди. Шу билан бирга, улар тушунишадикки, баъзан “пес” моховнинг кейинги ривожланишига олиб келади ва бемор қўшимча касалликдан вафот этади, бошқа ҳолларда эса бемор кексаликкача яшайди ва фақат териси тобора оқариб боради. Бундай азоб чекувчини ҳамма мохов деб билади ва ундан қочади; фуқаролик ҳуқуқлари йўққа чиқади ва у қашшоқликда қолган умрининг охирини ўтказаятган тиламчига айланади”[2, 88].

Туркистонда бу хасталикка мубтало бўлган беморларни тадқиқ этган Г. Минх ўз кузатувларини қуйидагича баён қилади: “Шундай бўлса-да, Туркистон вилоятида мохов касаллигига чалинган беморлар сони кам эмас. Буни мен кўрсатган ҳудудларда 96 нафар бемор кўздан кечирилгани тасдиқлайди. Бундан ташқари, “пес” касаллиги билан оғриган 174 киши текширилди. Жами, пес ва мохов касалликларига чалинганларни ҳисобга олган ҳолда, 270 киши тиббий кўрикдан ўтказилди. Мазкур рақам Туркистондаги мохов ва пес касалликларига чалинган беморларнинг умумий сонига мос келмаслиги шубҳасиз, чунки мен барча бошпаналарни текшириб чиқишга улгурмадим”[6, 283].

Врач Авдакушин хизмат қилган Амударё бўлимида, 1880-1890 йиллар оралиғида жами 81 та мохов касаллиги ҳолати рўйхатга олинганини таъкидлаган. Унинг маълумотларига кўра, бу касалланганларнинг фақат биттаси шифохонада даволанган, қолган 80 нафари эса касалхонадан ташқарида қайд этилган[2, 58]. Чимбой ва Нукус фельдшерлик амбулатория пунктларида 1890 йилда қабул қилинган беморлар рўйхатида 117 мохов касали қайд этилган[2, 188]. 1893-йили Амударё бўлимида ҳаммаси бўлиб 33 та бемор мохов касаллиги билан қайд этилган[7, 129].

Моховнинг ярали шакли камроқ учрайди. Бунинг сабаби шундаки, бу шакл билан оғриган, танаси қўтир билан қопланган беморлар нафақат даволанишга бормайдилар, балки одамлардан қочиб юрадилар. Мохов касаллигида даволаш чоралари самарасиз: фақат умумий қувватловчи муолажалар тайинланади, бу эса беморларнинг руҳини кўтаришга ижобий таъсир кўрсатади. Маҳаллий аҳолининг айтишича, касаллик юқумли ва ирсий йўл билан ўтади, аммо балоғатга етгунча намоён бўлмайди. Касалликнинг

келиб чиқиш сабаблари ҳамон номаълум ва сирли бўлиб қолмоқда. Гарчи Амударё бўлимида мохов асосан Амударё дельтасида яшовчи қорақалпоқ аҳолисига таъсир қилиши кузатилган бўлса-да, улар деярли ҳаммаси камбағал бўлиб, чексиз ботқоқликлар, кўллар, камишзорлар ва тўқайлар орасидаги совуқ ўтовларда яшайдилар ва асосан балиқ билан озиқланишади[2, 89].

Даволаш усуллари

Ҳиндистонда ўсувчи чаулмугра деб аталувчи ўсимликдан олинадиган ёғ мохов касаллигини даволашда узок йиллар қўлланилди[9, 31].

Соқол, қош ва киприкларнинг тўкилишида (маҳаллий тилда “макао” ёки “маҳао” деб аталадиган ва доимо тери оқ доғлари билан бирга моховнинг биринчи босқичи сифатида қараладиган азоб) янги сўйилган типратиканнинг ўтини суртиш усулида қўллаш тавсия этилади[2, 124].

XX асрнинг бошларида, Қорақалпоғистонда лепрага қарши кураш чоралари кўрила бошланди. Дастлаб, Россия империяси ҳукумати томонидан лепра колониялари ташкил этилди. Совет ҳокимияти ўрнатилганидан сўнг, тиббий хизматлар такомиллаштирилди ва лепрага қарши кураш янада фаоллашди. Махсус шифохоналар ва диспансерлар очилиб, тиббий ходимлар тайёрланди.

Шунга қарамай, лепра касаллигини тўлиқ бартараф этиш имкони бўлмаган. Сабаби, аҳолининг тиббий саводхонлигининг пастлиги, касаллик ҳақидаги нотўғри тушунчалар ва ижтимоий стигмалар касалликка қарши курашга тўсқинлик қилди. Лепрага чалинган беморлар ўз касалликларини яширишга ҳаракат қилишган, бу эса касалликнинг янада тарқалишига олиб келган.

Ҳуқуқий жиҳатлари

Авдакушин, шунингдек, беморларнинг ҳуқуқлари поймол этилиши ҳолатларига ҳам эътибор қаратади: “Бу ерда илгари ҳам, ҳозир ҳам моховлар учун алоҳида аҳоли пунктлари мавжуд эмас. Бироқ, маҳаллий аҳоли касалликнинг юқумли эканлигини бевосита кузатишлар орқали англаб етган бўлса-да, касалликка бўлган муносабатини ўзгартира олмайди ва моховларга нисбатан инсонийроқ муносабатда бўла олмайди. Мохов кўпинча доғларнинг ривожланиш босқичида учрайди, аммо унинг тугунли ва ярали шакллари ҳам кам эмас. Вителиго билан оғриган беморлар ҳам тез-тез учраб туради. Улар врачга асосан ўзларида мохов ёки бошқа тери касаллиги борлигини аниқлаш учун мурожаат қилишади. Шу муносабат билан бир куни ҳатто халқ суди аъзоси бўлган, вителиго билан оғриган шахснинг ҳуқуқий лаёқати масаласи кўтарилди. Бу одамда мохов эмас, балки вителиго эканлиги ҳақида расмий маълумотнома беришга тўғри келди”[2, 88-89].

Туркистон ўлкасида деярли барча мохов касаллигига чалинганлар алоҳида қишлоқларда истиқомат қилишади. Бу қишлоқлар мохов колониялари вазифасини ўтайди. У ерга ўз оиласини ташлаб кетиш, жамиятдан чиқиб кетиш ва алоҳида жойлашишга мажбур бўлган одамлар ихтиёрий ёки мажбурий равишда тўпланишади. Мусулмон таълимотидаги қисматли хато туфайли пес касаллигига чалинган беморлар ҳам худди шундай аччиқ қисматга дучор бўлишади; улар ҳам жамиятдан чиқиб,

моховлар билан бирга яшашга мажбур бўлишади. Ўлкамиздаги ҳар бир мўмин-мусулмон учун (қирғизлардан ташқари) шариат ёки ёзма қонун унинг шахсий ва ижтимоий ҳаётида асосий йўлқўрсатувчи ҳисобланади.... Шариатга кўра, мохов ва пес юқумли касалликлар ҳисобланади. Ҳар бир мўмин-мусулмоннинг асосий вазифаларидан бири ўзини ва бошқаларни бу касалликлардан асрашдир. Ҳокимият ваколатига эга ҳар бир шахс мохов ва пес касаллигига чалинган одамлар соғлом кишилар билан бирга яшамаслигини, балки алоҳида қишлоқларда ажратилган ҳолда яшашини таъминлаш учун барча зарур чораларни кўриши лозим. Шариатга кўра, одамлар мохов ва пес касаллигига чалинганлардан худди ваҳший йўлбарсдек қочишлари керак. Шарқ мутафаккирларидан бири Эшон Муҳаммад Раҳматуллоҳнинг айтишича, агар оила аъзоларидан бири мохов касаллигига чалинса, бу ҳолат никоҳдан ажрашиш учун етарли асос бўлади[8, 2-3].

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, XIX аср охири ва XX аср бошларида Қорақалпоғистонда лепра касаллиги жиддий муаммо бўлган. Минтақадаги ижтимоий-иқтисодий шароитлар, тиббий хизматларнинг етишмаслиги ва аҳолининг паст саводхонлиги касаллик тарқалишига замин яратган. Лепрага қарши кураш чоралари кўрилган бўлса-да, касалликни тўлиқ бартараф этиш осон бўлмади.

Амударё дельтасида мохов касаллигининг эндемик тарқалиши кўп қиррали муаммо бўлиб, унинг ечими тиббиёт, ижтимоий-иқтисодий ва экологик омилларни ҳисобга олган ҳолда комплекс ёндашувни талаб этади. Касалликнинг тарқалишига бепарво бўлиш, аҳоли саломатлигига жиддий хавф солиш билан бирга, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ҳам тўсқинлик қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Электрон ресурс: <https://diseases.medelement.com/disease/мохов-билан-касаланган-беморларни-олиб-бориш-буйича-миллий-клиник-баеннома-кп-узбекистан-2021/17493>. Қаралган вақти: 04.11.2025. 12:24
2. Авдакушин, Санитарный обзор Амударьинского отдела с 1887 по 1891 г., — «Сб. материалов для характеристики Сыр-Дарьинской области», т. II, Ташкент, 1892.
3. Россикова А.Е. По Амударье от Петроалександровска до Нукуса// Русский вестник. 1902, №8, 10.
4. Афамович К.М. Проказ и пес в Самаркандской области / Справочная книжка Самаркандской области. Т. III, IV. Самарканд, 1895
5. Минх Г. Н. Проказа на юге России [Текст] / [соч.] Г. Н. Минха. Вып. 3. — Киев : В Университетской тип., 1886.
6. Минх Г. Н. Проказа на юге России [Текст] / [соч.] Г. Н. Минха. Вып. 3. — Киев : В Университетской тип., 1886.
7. Отчет о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи в России за ... год / правление главного врачебного инспектора МВД. 1892

8. Афамович К.М. Проказ и пес в Самаркандской области / Справочная книжка Самаркандской области. Т.III, IV. Самарканд, 1895

9. Турымбетова М. Халық медицинасы: тарийхы, емлеў ҳәм алдын алыў усыллары. Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2004.